

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Розглянуто соціально-економічні чинники, що впливають на людський розвиток. Проаналізовано динаміку показників людського розвитку в регіонах (краях) України, визначено основні проблеми в забезпеченні стійкого людського розвитку та окреслено шляхи їх вирішення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Людський розвиток, чинники людського розвитку, динаміка людського розвитку країв України.

Розробка концепції людського розвитку дала змогу сформулювати якісно новий, зорієнтований саме на людину, підхід до розуміння суспільного прогресу. Цей підхід пропонує шляхи розв'язання дуже важливих соціально-економічних проблем, особливо актуальних для нашої країни та її регіонів у сучасних умовах розбудови незалежної держави, становлення соціально орієнтованої економіки, активізації глобалізаційних процесів. Концепція людського розвитку є фундаментом формування системи заходів, що ведуть до нарощення людського потенціалу. Вона спирається на справедливий розподіл виробничих активів і доходів, передбачає подолання бідності та викорінення її найгостріших форм, спрямовується на забезпечення гендерної рівності. Безперечно, концепція враховує і суто економічні параметри розвитку, але вони трактуються не як мета, а лише як засіб досягнення загальних пріоритетів розвитку людини.

Науково-практичне обґрунтування стратегії соціально-економічного відродження регіонів України в сучасних умовах є одним з найважливіших напрямів реалізації економічної думки. Водночас за багатодесятирічною традицією, що сягає часів індустрійної трансформації суспільства, економічне відродження в нашій країні багатьма сприймається передусім з погляду процесів, що відбуваються в галузях матеріального виробництва та нагромадження. Приріст капіталу та матеріально-речових благ нерідко розглядаються як універсальні й визначальні чинники прогресу. Однак історія XX століття довела, що економічне зростання, яке сприймалося як самоціль, відбувалося із загостренням соціально-економічних суперечностей, а нерідко супроводжувалося глибокими, руйнівними кризами.

Глобальна концепція людського розвитку, що стала одним з найкращих досягнень людської цивілізації, виходить з первинної

самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди — заради розвитку виробництва. Підтримуючи таку позицію, все таки слід визнати, що вона, на жаль, ще не цілком усвідомлена та сприйнята в Україні. Тому поширення ідеології людського розвитку на всіх рівнях управління в Україні, й особливо на регіональному, є вкрай актуальним соціально-економічним завданням.

Відомі вчені України — О. Власюк, В. Гесць, О. Грішнова, Е. Лібанова, С. Пирожков та ін. — плідно досліджують питання людського розвитку та чинників соціально-економічного відродження, їх праці активно використані для написання цієї праці [1—7]. Водночас маємо наголосити, що нова природа соціально-економічного розвитку краю, зорієнтована на людину, вирішальну роль у ньому нематеріальних чинників, передусім позитивних людських якостей, формування яких і є змістом людського розвитку, вплив людського розвитку на економічне становище, є дуже актуальними і поки що не достатньо дослідженими проблемами в Україні.

Метою цієї праці є дослідження соціально-економічних чинників, що впливають на людський розвиток, аналіз динаміки показників людського розвитку в регіонах України, визначення основних проблем у забезпеченні стійкого людського розвитку та пошук методів їх вирішення.

Людський розвиток території, краю, країни відбувається під впливом багатьох чинників. Для ефективного управління цим важливим соціально-економічним процесом велике значення має наукова класифікація цих чинників. Ми пропонуємо таку їх класифікацію: а) за рівнем впливу — макро-, мезоекономічні, територіальні (локальні) й особистісні; б) за характером впливу — прямі та непрямі (опосередковані); в) за результатами впливу — позитивні й негативні (стимулятори та дестимулятори); г) за характером впливу в процесі відтворення — інтенсивні, що збільшують можливості людського розвитку (можливості вибору людини) за допомогою мобілізації внутрішніх резервів системи, тобто якісних параметрів, і екстенсивні, що збільшують показники людського розвитку за рахунок збільшення кількісних параметрів; г) за змістом — демографічні, соціально-демографічні, соціальні, організаційні (політичні), економічні та екологічні (рис. 1). Використовуючи запропоновану класифікацію чинників людського розвитку, можна зробити детальну характеристику їхніх окремих груп, виокремивши найсуттєвіші з них.

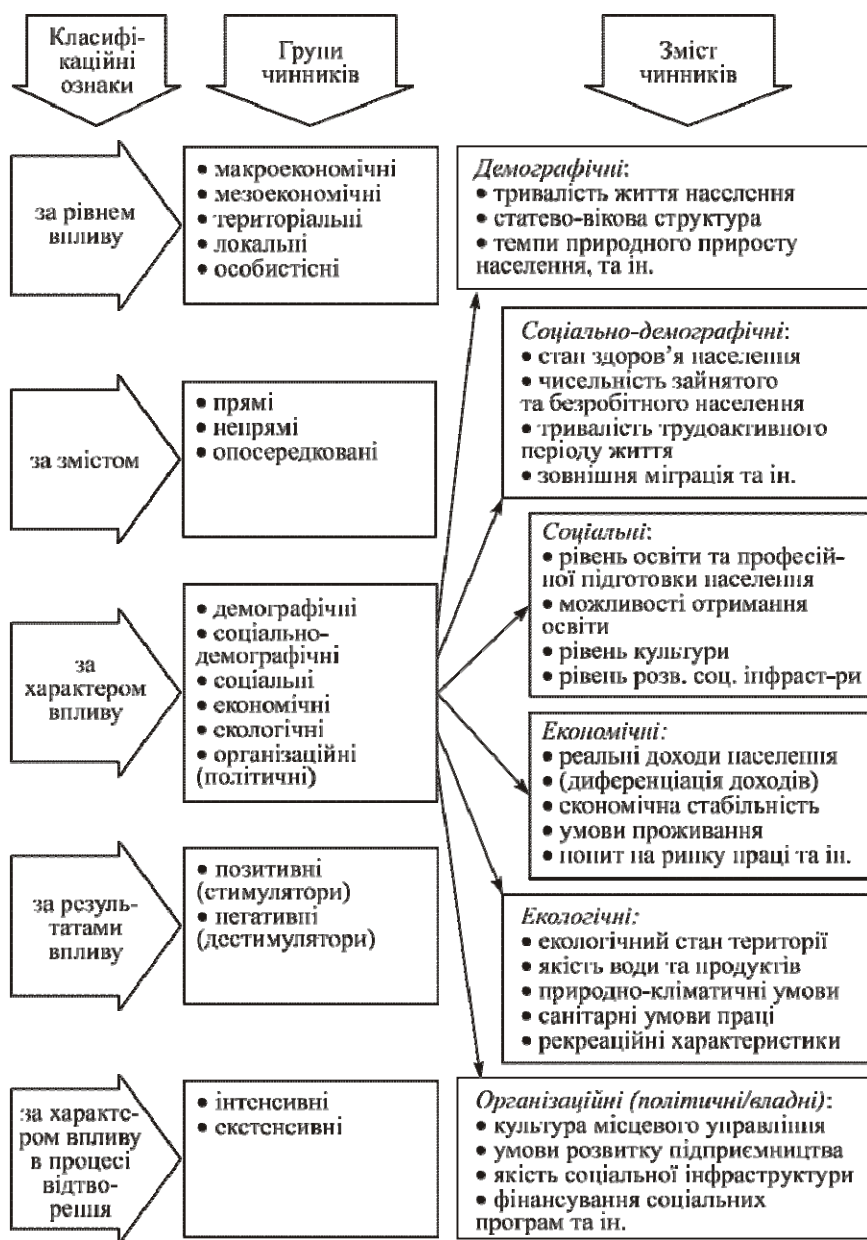

Рис. 1. Класифікація чинників людського розвитку регіонів України

Стосовно класифікації за рівнем впливу, то, звичайно, на певній території діють і макро-, й мезоекономічні чинники, оскільки й держава, і будь-який її край складаються саме з окремих територій. Ми виходимо з того, що макроекономічні чинники однакові для всіх територій країни, а мезоекономічні — однакові для всіх територій цього регіону. Важливо враховувати саме ті чинники та показники, які характеризують специфіку людського розвитку території. Водночас, коли дія якогось суттєвого чинника людського розвитку здійснюється на регіональному рівні й лише так може бути розрахована, вважаємо за потрібне враховувати дію й значення цього чинника як однакового для всіх територій краю, однак такого, що суттєво відрізняє умови людського розвитку на територіях даного регіону порівняно з територіями інших країв (наприклад, екологічні чинники).

У контексті концепції людського розвитку принципове значення мають *особистісні* чинники, оскільки на всіх вищих рівнях лише створюються умови для вибору людиною пріоритетів розвитку, але сам вибір здійснюється на рівні особистості. Але у цій роботі ми акцентуватимемо увагу не на власне особистісних чинниках, а на тих, які, діючи на крайовому рівні, стимулюють і особистісну мотивацію людей на розвиток.

За характером впливу предметом нашого розгляду будуть передусім прямі чинники, оскільки чинники непрямої дії слабше впливають на динаміку людського розвитку, а врахування їх у край проблематичне і поки що навряд чи може бути достовірним.

Стосовно класифікації *за результатами впливу* — ми враховуватимемо як позитивні, так і негативні чинники (стимулятори і дестимулятори) людського розвитку, оскільки дія перших дуже часто нівелюється дією других, які, на жаль, залишаються вельми суттєвими в багатьох регіонах.

За характером впливу в процесі відтворення ми враховуємо як інтенсивні чинники, що збільшують можливості людського розвитку шляхом мобілізації внутрішніх резервів системи, тобто якісних параметрів, так і екстенсивні, що збільшують показники людського розвитку за рахунок збільшення кількісних параметрів, при цьому маючи на увазі, що роль та значення інтенсивних чинників є визначальними і надалі зростатимуть.

Перейдемо до аналізу чинників людського розвитку регіону, який ми здійснимо на основі статистичних даних про крайові індекси людського розвитку та їх складові [8].

Усі названі на рис. 1 чинники водночас із більшою чи меншою інтенсивністю впливають на людський розвиток краю, проте згідно з концепцією людського розвитку правомірно всі їх згрупувати у три основні блоки, що прямо і безпосередньо визначають і водночас відображають рівень людського розвитку території — *матеріальний добробут населення, рівень освіти та культури, стан здоров'я населення*. Окремим блоком, на нашу думку, слід врахувати організаційні чинники людського розвитку, а саме — *ефективність соціальних програм (фінансування соціальних програм)*. Інші фактори чинять переважно опосередкований вплив і виявляються через ці основні чинники.

Матеріальний добробут населення — це комплексна соціально-економічна категорія. Вона включає матеріальне становище людей, умови проживання родин, а також можливості людського вибору у сфері самозабезпечення. Вона відображає можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, ведення власними силами того способу життя, який людина вважає кращим, наприклад, для підтримання і зміцнення здоров'я, для здобуття освіти і подальшого поповнення знань, для долучення до інформації й культурних цінностей, для активної участі в житті суспільства. Згідно з концепцією людського розвитку, слід враховувати, що матеріальний стандарт життя лише відкриває для людини можливості, однак не визначає використання цих можливостей. Водночас, враховуючи загальний невисокий рівень життя абсолютної більшості населення в регіонах України та результати попередніх наукових досліджень [4—7], слід визнати, що на теперішній час матеріальний добробут населення є найвагомішим чинником людського розвитку. Адже нестача матеріальних можливостей практично однозначно визначає низькі можливості задоволення людських потреб (не лише матеріальних), а отже, зумовлює загальний низький рівень людського розвитку.

За станом матеріального добробуту серед регіонів України 2005 року (як і завжди) лідером був Київ, що пояснюється і значно вищими, ніж в інших краях заробітними платами (1314 грн у 2005 році проти 962 грн у Донецькій області, яка за цим показником посідає друге місце), і досить високими пенсіями, найвищими в країні рівнями споживання (що віддзеркалюється показником витрат у розрахунку на умовно дорослого — 953,3 грн), і досить високою купівельною спроможністю доходів (середній рівень добробуту еквівалентний 1,7 мінімального продуктового кошика, тоді як в Івано-Франківській області

(останнє місце) — 1, 3), найбільшою часткою грошових доходів у сукупних доходах (96,5 %), низьким рівнем бідності (6,5 %) та рівнем доходів від особистого підсобного господарства [8, с. 11—12].

На другому місці за рівнем матеріального добробуту населення у 2005 р. була Запорізька обл., однак її показник (0,540) більше, ніж на 20 % менший порівняно з Києвом (0,650). Найгірші значення цього показника (вдвічі гірші порівняно з Києвом) мають Вінницька (0,323), Тернопільська (0,312) та Кіровоградська (0,296) області [8, с. 20].

Серед найвпливовіших чинників, які визначають людський розвиток, важливим є *рівень освіти і культури*. Соціально-економічна роль освіти й культури складна та багатопланова. Система культури, освіти та професійної підготовки, адекватна потребам прогресивного людського розвитку, має стати одним з головних пріоритетів соціально-економічного розвитку краю. Наразі ж маємо суттєві відмінності у розвитку цієї системи між територіями, що зумовлює й диференціацію людських можливостей набувати, розширювати й оновлювати знання для повноцінної і багаторганної участі в житті суспільства.

Зрозуміло, що перші позиції за інтегральним індексом рівня освіти належать Києву (0,852) та Севастополю (0,620) (у містах завжди кращі можливості здобуття освіти порівняно із сільською місцевістю). Третю та четверту позиції на шкалі індексу рівня освіти населення у 2005 році, як і у попередньому, посідають Хмельницька (0,514) та Харківська (0,512) області. Їх високі позиції зумовлені високим рівнем охоплення початковою та середньою освітою. Останні позиції належать Тернопільській (0,343), Івано-Франківській (0,336), Закарпатській (0,311), Донецькій (0,272), Луганській (0,229) областям. Відставання цих країв зумовлене такими причинами: низьким рівнем охоплення дошкільною освітою та чисельністю студентів у ВНЗ I—II рівня акредитації, часткою осіб із вищою освітою серед населення старше 25 років, найнижчим рівнем охоплення початковою, базовою та повною середньою освітою. Порівняння первинних показників та інтегрального індексу рівня освіти за 2004 та 2005 роки демонструє достатню стабільність параметрів. Певне підвищення показників освіти відбулось у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Херсонській, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській областях [8, с. 20].

Добрий *стан здоров'я населення* — це стан комплексного фізичного, духовного та соціального добробуту, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад. Показники здоров'я (такі, як структура населення за статусом здоров'я, захворюваність, смертність у різному віці і з різних причин та ін.) є однією з найважливіших складових людського розвитку. Більше того, стан здоров'я ще й детермінує ефективність формування та використання інших вимірів людського розвитку (освіченості та добробуту). Важливими чинниками зміцнення здоров'я є популярність здорового способу життя, доступність медичних послуг, важливими чинниками втрати здоров'я — шкідливі звички, неправильне харчування, несприятливі умови праці, моральна і психічна перевантаженість, малорухомий спосіб життя тощо. Важливим чинником погіршення стану здоров'я населення є незадовільний стан навколишнього середовища. За логікою концепції людського розвитку його (розвиток) слід розглядати передусім як процес розширення людських можливостей (у даному разі — можливостей прожити довге й здорове життя). Тому, на нашу думку, до цього блоку слід включити й основні демографічні показники а також екологічні та рекреаційні характеристики місцевості.

За інтегральним індексом стану й охорони здоров'я найкращі результати належать Закарпатській (індекс — 0,767), Хмельницькій (0,710), Рівненській (0,705) та Івано-Франківській (0,670) областям. Лідерство Закарпатської області пов'язано з найвищими рівнями щеплення дітей, високим значенням індексу умовного здоров'я та найменшою часткою потерпілих на виробництві. Починаючи з 2003 року, на останньому місці перебуває Київська область (0,313). Це пояснюється найнижчими показниками щеплення дітей та найменшою чисельністю лікарів у розрахунку на 10 тис. населення. Дуже тривожні показники мають також Вінницька (0,382) та Чернівецька (0,430) області [8, с. 20].

Слід зазначити, що відбулися значні зміни у рангах окремих регіонів за цим показником у 2005 році порівняно з 2004 роком. Серед областей, які на загальній шкалі стану охорони здоров'я понизили позиції, — Херсонська (зниження на 4 пункти), Тернопільська (на 6), Запорізька (на 7), Волинська (на 9), Полтавська (на 10), Кіровоградська (на 14), Вінницька (на 16), Чернівецька (на 23). Особливе занепокоєння викликає рейтинг лідерів попереднього року: Чернівецької та Кіровоградської областей. Так, якщо у попередньому році Кіровоградська область

посідала 1 місце на загальній шкалі стану охорони здоров'я, то за розрахунками 2005 року вона змістилася на 15 позицію. Чернівецька область за цим показником завжди входила до першої десятки й у 2004 була на 2 місці, а за результатами 2005 року посідає лише 25 місце. Передусім погіршення рейтингу цих областей пов'язане з значним зниженням у 2005 році показників щеплення дітей проти дифтериту, коклюшу та поліомієліту. Поряд з цим, значно поліпшився рейтинг Луганської (з 17 місця у 2004 році до 5 у 2005 році) та Миколаївської (з 24 до 14) областей, АР Крим (з 21 до 11) та м. Севастополя (з 22 до 12) [8, с. 20].

Важливим блоком чинників людського розвитку на регіональному рівні є соціальні програми, що здійснюються на даній території. Велике різномаяття характеристик населення (за віком, станом здоров'я, сферами трудової реалізації, життєвими цінностями тощо) вимагає виваженого диференційованого підходу до вибору та здійснення соціальних програм з метою забезпечення їх ефективності. *Фінансування таких програм*, на нашу думку, є вагомим чинником людського розвитку, однак нарощення фінансування ще не обов'язково означає збільшення ефективності, тож слід ураховувати й інші показники.

За індексом фінансування людського розвитку у 2005 році першість, як і зазвичай, належить м. Києву (0,617), оскільки він посідає першу позицію за розмірами видатків місцевих бюджетів на освіту, що майже у 2 рази більші, ніж у Луганській області (27місце) та охорону здоров'я (374,3 грн на одну особу проти 217,0 грн у Закарпатській області). Другу позицію посідає м. Севастополь (0,501), третю — Дніпропетровська область (0,489). Серед аутсайдерів — Закарпатська (0,290), Чернівецька (0,294) та Івано-Франківська (0,294) області. У цих областях неприпустимо низькі розміри видатків місцевих бюджетів на освіту та охорону здоров'я, а також частка видатків на охорону здоров'я в сукупних соціальних видатках. Позитивно, що відбулися деякі позитивні зрушення у показнику фінансування людського розвитку протягом 2004—2005 років. Найпомітніший прогрес демонструють Харківська (на 10 позицій), Луганська (на 8), Кіровоградська та Одеська (7 позицій) області. Поряд з цим, значне зниження рейтингу за рівнем фінансування людського розвитку 2005 року порівняно з попереднім простежується у Рівненській (на 8 пунктів), Львівській та Херсонській (на 7 пунктів) областях [8, с. 20].

Отже, проведене дослідження дозволило виокремити найвпливовіші чинники людського розвитку регіонів України та проаналізувати стан і динаміку їх показників в останні роки. Аналіз показує, що регіони нашої країни занадто суттєво (за окремими показниками більше ніж удвічі) різняться за можливостями розвитку людей. Це означає, що в усіх кряях є суттєві резерви для підвищення рівня людського розвитку, розширення для людей можливостей вибору в досягненні пріоритетів прожити довге й здорове життя, набутти, розширювати й оновлювати знання, мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Аналіз, проведений за основними чинниками людського розвитку, дозволяє виявити пріоритетні його завдання в кожному з країв. Саме ці завдання мають виконуватися на регіональному рівні управління, бо саме на цьому рівні безпосередньо створюються умови для людського розвитку. Наголосимо, що проблема людського розвитку та розширення можливостей людей пов'язана з проблемою комплексного розвитку соціально-економічних систем країв загалом. Важливою передумовою та показником рівноваги в економіці, злагодженості процесів відтворення, збереження цілісності системи є збалансованість відтворення людини і її можливостей, природи та речових елементів багатства.

Література

1. Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2006. — 308 с.
2. Доклады о развитии человека за 1990—2006 годы: <http://hdr.undp.org>
3. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — 1008 с.
4. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.
5. Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 266 с.

6. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 355 с.

7. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / Лібанова Е. М., Власенко Н. С., Власюк О. С. та ін. — К., 2002. — 110 с.

8. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України, 2006. — 28 с.

9. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учеб. пособ. под ред. В. П. Колесова и Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2007

УДК 331.55.314.7

Г. В. Смалійчук, аспірантка,

НЕЛЕГАЛЬНА ІМІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ДО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ РЕГУЛЮВАННЯ

АНОТАЦІЯ. Досліджено основні негативні впливи нелегальної імміграції робочої сили на внутрішню ситуацію в Україні. Визначено підходи щодо державного регулювання процесу нелегальної імміграції з метою пом'якшення наслідків перебування нелегальних іммігрантів на території України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Нелегальна імміграція робочої сили, транзитна нелегальна імміграція, біженці, «нетрадиційні» мігранти.

Ключовим завданням політики Української держави є збереження соціально-економічної безпеки, одним з основних факторів впливу на яку в сучасних умовах є нелегальна імміграція робочої сили. Крім того, поряд з виїздом населення за кордон нелегальна імміграція робочої сили до України є одним з найнегативніших проявів загальносвітових міграційних процесів.

Питання нелегальної імміграції вивчають такі спеціалісти у цій сфері, як С. П. Бритченко, А. Кирчів, О. У. Хомра, М. К. Толстанов, П. І. Карташов, І. Л. Петрова. Відповідно до їх досліджень, нелегальні іммігранти є учасниками міграційних